

Diňe Gaýgysyz Atabaý -2: dowamy

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Söhbetdeşlik, Sözler

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Diňe Gaýgysyz Atabaý -2: dowamy

Gaýgysyzyň işe çynlakaý ýapyşyşyny görenler mundan täsirlenýärdiler. İşler gitse-de Gaýgysyz bu işleriň gidiş depginindenrazy däldi. Üstesine, Türküstan respublikasynyň çäkleri hem ony dolandyrardan gaty giň. Başga bir ýagdaý hem işe böwet bolýar: bir ýanda Türkkomissiýa, Turkispolbýuro, bir ýanda Türküstan frontunyň ýolbaşçylygy, ýene bir ýanda jeza beriji OGPU-nyň aýratyn bölümleri, ýene bir ýanda bolsa, ýerlerde ýagdaýy bilmän merkezde buýruk berijiler-bularyň ählisiniň örän uly hukuklary, ygtyýarlyklary bar, olaryň hersi bir tarapa çekip bilýär, emma jogap bermeli bolanda Halk Komissarlar Soweti hökümet hökmünde jogap bermeli. Wezipeleriniň belli-belli jogapkärlik çäkleriniň bolmazlygy işi bulaşyklyga salýar. Aýagy ýer tutup başlan merkezi Sowet hökümetiniň jogapkär işgärleri yerlerdäki meseleleriň käbirini çözmekde barha güýje daýanyp başladylar.

Bu Gaýgysyzyň aýyk garşylyk görkezmeğine sebäp boldy hem-de Gaýgysyz gepleşikler syýasatyny has işeňňir ýöredip ugrady. Fergana jülgesindäki basga-basyşlyk, açlyk-horluk, talaňçylyk we gyzyl goşunyň yerli ilaty gymasy netijesinde obadan gaçyp gidenler birleşip, mejbury basmaçylyk hereketine başladylar. Bu jülge ajal jülgesine öwrüldi.

Merkezi Sowet hökümeti jeza beriji güýçleri artdyrmak we ilatyň gözünü gorkuzmak üçin täze goşun ýollamakçydy. Ol goşunda öňem talaňçy kazak otrýadlary ilatyň hamyny soýup nähak gan dökmäge öwrenişipdiler. Gaýgysyz Fergana jülgesine aýlanyp, hakyky ýagdaý bilen içgin tanşandan soň, ilat bilen yüz-ýüze görşüp, basmaçybaşylary bilen göz-göze sözleşenden soň, Fergana baka ýañadan ugradyljak goşunyň ýoluny kesmek üçin dürli ýerlerde gepini düşündirdi. Oňa ynanyp başladylar we synag üçin Gaýgysyzyň özüni Fergana ýolladylar. Gaýgysyz uly-uly mähelleli ýygnaqlarda ýagdaýy aýyk aýtdy, sowatsyz, fanatik, yňdarma ilata düşnükli dilde sözledi: "Ýa basmaçylygy taşlap, öz meýliňize görä zähmet çekmäge başlaýarsyňyz, şeýtseňiz siziň üstüňize goşun gelmejegine kepil geçýän. Ynanmasaňyz, meni girew alyň-da öz ýerkümäňizde saklaň. Bu birinji çykalga. Bu teklibimi kabul etmeseňiz, onda men gidýän, ors goşuny gelýär, ýene talaň, ýene gyrgynçylyk. Ýagdaýa göz ýetiriň, bolmasa gyrlyp tükenersiňiz."

Gaýgysyz uzak-uzak, gizlin-gizlin gowaklarda oturan basmaçylaryň arasyna baranda-da bu teklibi aýtdy. Ol öz ýaragyny orta taşlap, örän aýyk sözledi. Onuň bu aýyklygy, gaýduwsyzlygy, batyrlygy halka uly täsir etdi. Gaýgysyzyň yüz-gözünden döreyän duýgulara yrandylar, şeýle hem özleriniň bilmeýän, duýmaýan, emma bir-birege geçýän gizlin, syrly signallaryna, içki owazlaryna ýan berdiler. Gaýgysyzyň daşky durkuny gören her kişi onuň ýüreginde şeýtan yoklugyny, ikillik etjek adam daldigini gümansyz kesgitleýärdi. Dili bir zat, gözi başga zat diýýän kezzap bolan bolsa, ölümiň öň ýanynda duran halaýyk Gaýgysyzy parça-parça parçalardy.

Ynha, hakykat şeýledi. Gündogarlynyň dilini diňe gündogarly tapyp biler. Şondan soň baý-garybyň arasynda, basmaçylaryň arasynda Gaýgysyzyň ady hasam meşhur boldy. Onuň il içinde şeýle abraýly bolmagy diňe daşary ýurtlarda Türküstana göz gyzdyrýanlary däl, eýsem içki duşmanlary, şeýle hem öz güýjüni görkezmäge dyzaýan döwlet jeza beriji guramalary, talaňçylyklarda elini bala batyrýanlary, galyberse-de

Gaýgysyzyň wezipe bâsdeşlerini gaty birahat etdi. Gaýgysyzyň özüni elmydama erkin alyp barşy,başy dikligi, gönümelligi Moskwadaky guramalaryň hem göwnünden turup barmaýardy. 1922 ýylyň 18 iýulynda Türküstan Merkezi İspolnitel Komitetiniň mejlisinde Gaýgysyz Atabaý basmaçylyk hakda taryhy doklad etdi. Şol dokladdan käbir pikirlere üns bermegiňizi haýyş edýärim:

“Biziň dört ýyldan bäri alyp barýan işlerimiziň bary ýerli ilatyň arasyna asyrlar boýy ornaşan ýaşaýyş usulyna,durmuşyna, döp-dessurlaryna бүs-бүтін ters gelýär. Biziň ýagdaýy gös önünde tutmagy başarmaýanlygymyz ählimiziň umumy keselimizdir.”

“...o ýere jeza beriji otrýad iberilipdir,otrýadam önünden çykan ençeme obany ýer bilen ýegsan edipdir.”

“Sowet häkimiýetiniň wekilleri Margelanda musulmanlaryň keramatly hasaplaýan Kuranyňy oda ýakdylar; Andyjandaky ybadat edilýän metjidi otrýadlaryň ýatak jaýyna öwürüp, otrýadyň adamlary ol ýerde beçebazlyk bilen meşgullandylar. Biziň otrýadlarymyz metjitleriň üstüne çozup, namaz okap duran işanlaryň, ulamalaryň üstüne bomba taşladylar. Netijede, ulamadyr-işanlaryň ýerden ýöräni basmaçylara goşuldy.”

“Şonuň üçinem 1919-1920 ýyllarda Ferganada eýýäm galtamançylyk, basmaçylyk däl-de, belli bir halk gozgalaňynyň bolandygyny aýdyp geçmek gerek.” (“Ýunost” jurnaly,1990ý.1-nji sany)

O zamanlarda Sowetleriň beýle aýbyny açyk aýtmak üçin neneňsi ýürek gerekligini oýlanyň, bakaly. Emma Gaýgysyz üçin munuň parhy ýokdy. Gaýgysyz gaýgysyzdy. Ol bu göribilmezlikleriň, ownukçyllygyň derejesine çenli pese gaçjaklardan däl-di. Ähli güýç-kuwwatyny diňe işe gönükdirip haydaýardy. Orsyýetde güýjöp başlan açlyk,açlyk zerarly gündogara gelýän bosgunlar täze problemalar döredip başlady. Gije-gündiz dem-dynç alman ylgap ýören Gaýgysyzyň nerwleri hem şoňa görä barha dartylyp ugrady. Bir dem salym hem bolsa,ylgap baraga-da maslahat edere sowukganly hem parasatly Abdyryzak, okumyş Suhanberdi aga ýanynda ýok,ýa diňlände dünýäni unutdyrýan, bokurdagyna ýumruk sygaýmaly belent sesli, Uly Garly bagsy ýok. Şu mahal onuň ýanynda gardaş Muhammetguly bolan bolsady. Gör, bak ol neneň öňdengörüji ekeni: “Göresler öňdedir, Gaýgysyz! Biliňi berk guşa!”

Şeýle ahwaldaky Gaýgysyz kabinetinde Türküstanyň dürli

ýerlerinden gelen habarlar bilen tanşyp, ähli ýerden kömek dilenýänini oýlanýarka, oňa Moskwadan gyssagly telegramma getirdiler. Ol telegrammany ünsli okady-da öňki kagyzlaryň üstüne gaharly zyňdy. Sekretary çagyryp, jogap telegrammasyny ýazdyrdy:

“Moskwa. Kreml. Ulýanowa. Yerlerdaki ýagdaý hakda Merkezde ters düşünje bar. Bugdaý ýok. Kömek edip bilmeýäris. Atabaýew.”

Gaýgysyz bu gezegem özüne meňzedi. Ol ata-babadan gelyän gönümelligi bilen, ýürek açyklygy bilen hereket etdi,emma öz ýagdaýlaryny hem gowy bilýardi. Ýagdaý sähelçe gowulaşanda Gaýgysyzyň neneňsi kömek guranlygyny taryhçylar giňişleýin ýazýarlar. Iki yüz müň maşgalany Türküstanyň dürli ýerlerine göçürip getirmek,ýerleşdirmek, azyk, geým ýardamyny bermek işi guralypdy.

Şeýle-de bolsa kähalatda kömek sorayan telegrammalar çäkden çykyberse, Gaýgysyz hiç bir gypynçsyz: “Türküstan sagylýan sygyr dal...” diýlen jümleli jogap telegrammasyny hem iberip bilýän ekeni. Ýokarda agzalan telegrammalar hakda men alymlardan eşitdim. Emma o telegrammalaryň asyl nusgasyny Daşkentden almaga mümkinçilik tapyp bilmedim. Gizlinlik bahanasy ýa-da başga biriniň kabinetine äkidilenligi sebäpli o telegrammalaryň, şonuň ýaly başga dokumentleriň asyl nusgasy ýa-da göçürmesi duman içinde galýär.

Gaýgysyz şol gowgaly günlerde-de ýerli milletleriň ene dilini ulanmak meselesini goldap hereket etdi. Eýýäm 1920-nji ýylyň ahyrynda Gaýgysyz Daşkentde magaryf institutlarynyň 5-sini açyp, olarda ýerli halklaryň altysynyň dilinde okuw geçmek hakda karara gol çekýär. Dil bilen bagly başga meselelere-de ýakyndan bakýar. Ylym,medeniýet ugrundan alymlaryň uly toparyny Daşkentde işlemäge çagyýar. Olar bilen şahsy tanyşlyk açýar,gatnaşýar, olardan özi hem köp zat öwrenýär.Gaýgysyzyň dogabitdi bilesigelijiligi,her zada çyny bilen gyzykmasy ýyl geçdikçe güýjemese peselenok. Şoňa görä işde duş gelyän meseleleriň ânigine-şänigine ýetýär, ne sebäpden döreýänini bilmek üçin köküni köwleýär, sebâbini gözläp, dürli soraglara yüz uryar. Özünü aldasy gelenok. “Ýalançy dünýäniň aldany ýetik.”

Gaýgysyz şol pikir öwürmeleriniň birinde şeýle bir hakykatyň üstünden bardy:ol hökümet başyna geçeni bári basmaçylyk meselesi onuň bir ýänyndan aslyşyp dur. Şo sebäpli ol

basmaçylygyň kökleri, sebäpleri hakda başgaça pikirlenip, başga göz bilen bakyp, günäsi geçilen basmaçylaryň kalbynda baslygyp ýatan oý-pikirleri diňläp, kyn hem bolsa, başga netijä gelenini aýtdy: basmaçylygyň döremeginiň aslynda garyplyk bilen bir hatarda, jeza berijileriniň zulmy ýatyr. Başgaça aýtsak, günälini-de günäsizi-de basýan aýratyn bölümleriň zulmundan gaçanlar mejbur bolup basmaçylyga ýüz urýarlar. Ýigriminji ýyllarda Türküstan respublikasynyň hökümet başlygynyň şeýle hakykaty aýtmagy adatdan daşary bir ýagdaýdy. Bu hakykaty ýoýmaga, gizlemäge Gaýgysyzyň ynsaby çatmajakdy. Onuň terbiýesi şeýledi, onlarça asyr bäri бүтін ynsanyýetde öňe tutulýan, goldanylýan, goralýan ýörelgeden Gaýgysyz çykyp bilmejekdi. Bolşewizm, kommunizm ideýalaryna bukulyp yörenler Adamy çüýredijiler heniz-henizler Gaýgysyza erişip, bir ýollar arkaly Gaýgysyzy zaýalap bilmeýärdiler. Emma gargalaryň gagyldaşýany eşidilýärdi, gargalaryň barha köp sürlenişýäni görünýärdi. Gaýgysyz işden özge zatlar üns bermän, barha ykjam girişdi. Tejribe baryny toplady, respublikanyň ýagdaýyny, halklaryň ahwalyny içgin öwrendi. Şonda ol yzy üzülmeýän, tükenmeýän bu problemalary her halkyň, her ölkäniň özi çözer ýaly ýagdaý döretmelidigine göz ýetirdi. Uly-uly sosial-ykdysady problemalary bölekläp, ýerli-ýerden çözseň amatly bolar diýen karara geldi. Şo döwrüň ýörgünli şygary bolan "öz ykbalyňy özüň kesgitlemek" ýörelgesini Russiýa federasiýasynyň çäklerinde ulanmalydygyny öz öňünde maksat edinip göydy.

Bu heniz gizlin maksatdy. Emma mundan aňry gitmek köp halklar üçin häzir howpludy, sürüden çykan goýny gurt iýşi ýaly, rus imperiýasyndan çykdygyň başga bir imperiýa seni özüne dolap aljakdy. Muňa güman ýokdy. Ýöne Russiýa federasiýasynyň içindäki halklar awtonom ýa soýuz respublika bolup bölünseler, türkmen halkynyň ýagdaýy neneň bolar? Horezm respublikasynda, Buhara respublikasynda, Türkmen oblastynda üç bölek bolup oturan türkmen halkyny topragy bilen bölüp alyp birleşdirmäge ýol tapylarmyka? Gaýgysyz Türkmen oblastynyň ýolbaşçylygyndan Daşkende gaýdanda öz ornuna bir kişini göz öňünde tutýardy, emma partiýa başynda oturan syýasat hassalary, rus ýapjalary bolsa, adamkärçilikli ýöne sowatsyz, ýüreginde ot ýanmaýan Garry Kulyýewi bellediler. Gaýgysyzyň oňa garşylygyna bakman bellediler. Gaýgysyzyň Türkmen oblastyndan gidýänine olaryň begenýändikleri bellidi. Garaşmaýan yerinden özüne garşydaş

döränine Gaygysyzyň özi hem haýran galýardy. Gaýta, olara ýardam berip, ýokary wezipä hödürläp ýören Gaýgysyzdy ahyryn. Özünü goramak üçin ähli zady, şol sanda il-watan bähbidini hem pida berämek bormy? 1919-njy, 1920-nji ýyllarda Gaýgysyzyň garşysyna çykan türkmen ýolbaşçylary uzak ýyllar Gaýgysyzyň aýagyndan aslyşyp gezdiler. Olaryň köpüsi partiýa ýasawullarydy, başynda-da H.Sähetmyradow bardy. Olar täze döwre görä oýlanyp bilmeýärdiler. Gaýgysyzy ejesi owgan bolany üçin ony pes kastadan, ýagny gul-gyrnak nesli hasaplaýanlar bardy. Şoňa görä Gaýgysyz arassa ganly türkmen dälmiş. Hamana dünýäde arassa ganly millet bar ýaly. Süpük tireçilik, o ýerli- bu ýerli diýen ýaly ownukçyllyk hem bardy. Munuň üstesine tutuş türkmen milletine-öz milletine göwniýetmezçilik, ony ýigrenmek ýaly ýaramaz gylyklar hem şo ýyllarda döräp ugrapdy.

Bularyň ählisini başynda aýlap oturan Gaýgysyz şeýle ýagdaýda, şeýle häsiýetli adamlaryň türkmen birligini gazanmaga dyzajagyna güman etdi. Gaýgysyz, özi hökümet başynda otyrka, türkmenler bilen aýratyn gyzyklansa, öz milletiňe ýan berýän, özgeleri unudýan diýiljek. Gyzyklanmasa-da türkmeniň alnyndan gün dogar öýdenok. Içki agzalalyk türkmeniň öýüni ýykjak ilkinji bela. Aşa erkinlik, aş a diklik zerarly döreýän bu agzalalygyň aslynda umumy medeniýetiň, bilimiň pesligi, milletiň ösüşiniň yzdalygy bar diýip pikir edýän Gaýgysyz bu agzalalygy ýeňmegiň ýeňil düşmejegini öňden görýärdi. Millet söýgüsi güýçlense, köp päsgelçilikleri ýumurjagy bellidi. Şol beýik maksada ähli kişini gönükdirmekde iş bar. Gündelik işler ülkelerdäki ýagdaýlar Gaýgysyzy ýene öz girdabyna dolap alyp gidýär. Ol hä ondan, hä mundan çykýar. Çala jan ykdysadyýete kuwwat bermeli. Hojalyk ýokary göterilmese, bilbil bolup saýrasaňam, halk saňa ynanmaz. İşleri şeýle bir akyllý-başly guramaly-o işleriň gidişinden ilat umyt alsyn. Ertir bu günküden gowy boljagyna ynam doresin.

Ýene damarlar dartylýar, ýene ganlar gaýnaýar. Uzak günler jokrama gün astynda ylganýar. Ukusyz gijeler köpelyär. Ýigriminji ýyllarda ýaşaýanlar biz ýowuz günde ýaşadyk diýendirler, emma öňde has ganly, has zulumly otuzynjy ýyllar barlygyndan habarsyzdylar. Sowet häkimiýetiniň gelmegi bilen o ýyldan bu ýyla jebir-sütemler artyp gidip barýardy. Bir tarapdan ylym-bilime köp üns berilýärdi, ikinji bir tarapdanam güýje baýrynmak, güýç ulanmak syýasatyna barha köp ýol

açylýardy. Bu iki ýol hiç-hiç bir topraga ýerleşjek däl di ahry.

Soňky wagtlar ýene giň gerim alan basmaçylar bilen gepleşik geçirip, düşünişjek bolman, olary tiz ýok etmek hakda aýdyp başladylar. Emma Gaýgysyz basmaçylaryň hem adamlygy, olaryň hem şu halkyň parçasadygy hakda aýdyp, ýagdaýy bolsa gepleşikler syýasatyny ulanmagy ündedi. Ol köp-köp basmaçy toparlarynyň günäsi geçilen soň, öz mekanlaryna dolanyp gelenlerinde, sähel bahana bolsa, ýanallyşyny gazaply tankyt etdi. Umuman basmaçylyk hereketi barada Türküstan MİK-niň mejlisinde, ýagny 1922-nji ýylyň 18-nji iýulynda sözlän sözi öňde-soňda Gaýgysyza aýratyn pikirlenýän adam görnüşini beripdi:

..». Basmaçylyk biziň Türküstanda, belki-de tutuş Gündogarda alyp barýan işimize ýoňsuz aýpdyr. Dogrudanam, soňky 4 ýylda basmaçylyk diňe bir ýoga çykarylman, eýsem onuň Ferganada möwjändigini, beýleki ýerlere-de geçip, Samarkant oblastyny, Surhanderýa we Türkmen oblastlarynyň hem bir bölegini gurşap alandygyny näme bilen düşündirip bolar. Biziň ýagdaýy göz önünde tutup bilmezligimiz bejerilmez kesele öwrüldi... (Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. K. Muhammetberdiýew. Ýa. Orazgylyjow. Aşg. 1997 ý. 53 sah.) Özi bolsa Samarkantda hereket edýän basmaçylar toparynyň başy Bährem Gurbaşy bilen kyn gepleşikler geçirýärdi. Oňa respublikanyň partiýa ýolbaşçysy, MİK-niň başlygy hem gatnaşýardy. Ýaragy taşlamak şertleri, beýleki kepillikler ylalaşylyberipdi. Bu iş şu gidişine gitse, gan dökülmän, iki tarap hem utuşly boljakdy. Gepleşikler şeýle ýagdaýdaka Moskwadan gelen partiýa işgäri Legran haýal etmän Bährem Gurbaşyny tussag etmeli diýip buýruk berýär. Ýöne Gaýgysyz dagy, işiň bahbidi üçin, bu buýrugy ýerine ýetirmeýärler-de gepleşigi dowam etdirýärler. Az wagtdan Legranyň beren yerliksiz buýrugy Bährem Gurbaşa mälim bolanda, ol şobada daga tutduryp gidýär. Gaýgysyz dagy günäsiz ýere günäli bolup galyberýärler.

Soňra Bährem Gurbaşyny we onuň uly toparyny zyýansyzlandyrmak üçin iki tarapdan näçe kelle togalanany, näçe ganlar dökülenini göz önüne getiriberiň.

Elbetde, Gaýgysyz dagy berk käýinç alyp, 1922-nji ýylyň 30-njy oktýabrynda wezipeden boşadyldy. Gargalar gagyldaşa-gagyldaşa, ahry, uly bir hor emele getirdiler. Onsoň bir şahyryň iki setirde aýdany durmuşda gaýtalandy:

Sesiň sesimize goşulanok diýp,
Gargalar bilbili hordan kowdular.

Bu duýdansyz öwrülişik Gaýgysyza uly urgy boldy. Edil çapyp barýan atyň büdreyşi ýaly. Ol sowet dowründe ilkinji şarpygy datdy. Basmaçylary goldaýar diýşip, birmahaldan bäri Gaýgysyzy nyşana alyp ýörenler bu ýagdaýa hezil edinişdiler. Indi Gaýgysyz olaryň penjesinde. Gizlin gullugyň, harbylaryň başynda duranlar Gaýgysyzyň buýrugy ýerine yetirmänligini haýynlyk diýip kesgitlediler hem-de oňa atuw jezasyny bermegi teklipe etdiler.

Gaýgysyz otuz bäş ýaşda atuwdan gorkmady, töhmetden gorkdy. Onuň ýüregindäki päkligi görmediler, halkyň bähbidi üçin ähli yhlasyny gaýgyrmanyny, hakykatsöýerligini duýmadylar. Çilimiň külünü kakan ýaly kakdylar göýberdiler, indi hem it atan ýaly ataslary gelýär. Onuň ömür kitabynyň şu sahypalary açyk ýazylanok, şonuň üçinem garaňkylygyna galýar. Daşkendiň, Moskwanyň dürli arhiwlerindäki saralan kagyzlar öz teşne bilesigelijisine garaşyp ýatyr.

Gürrüňlere görä, Gaýgysyz bilen bagly meselelere, dokumentlere, beýleki hatlara Merkezi Derňew komissiýasy garaýarka, hut Leniniň we Milletler baradaky halk komissary Staliniň täsiri bilen mesele ýumşadylypdyr hem-de Stalin ony öz komissarlygyna işe alypdyr. Gaýgysyzyň ykbalynyň oňyn çözügünde o döwrüň abraýly-tasirli adamlary bolan W.Kuýbyşewiň, M.Frunzäniň, S.Orjonikidzäniň, Ýa.Rudzutakyň ýada uly işler bitirip bilýän kiçi wezipeli adamlaryň täsiri bolan bolmagy hem mümkindir. Gaýgysyzyň öz hak işini gorarlyk inçe logikasynyň, oratorlyk kuwwatynyň barlygyny hem aýratyn bellemek gerek.

Stalin eger, Gaýgysyzy goldan bolsa, muny neneňsi ýorsa bolar? Özünü hakykatyň tarapdary, ýalňyz galany goldaýjy hökmünde görkezmek üçinmi? Ýa gelejekki häkimiýet dawalarynda öz tarapyna bir ses köpeltmek üçinmi? Gaýgysyzyň ägirt güýçli guramaçylyk ukybyny öz bähbidine ulanmak üçinmi?

Belki-de Leniniň Gaýgysyzy goldanlygyny bilip, Stalin hem kem galmazlyk üçin, Lenine ýaranmak üçin goldandyr?

Ýokarky aýdylanlaryň hijisi hem däl-de, Gaýgysyzyň duşan ýagdaýyna köki bilen göz ýetirip, onuň Türküstandaky meşhurlygyny göz önünde tutup, adaty ynsanlyk normalaryndan ugur alyp goldan bolmaklary hem bolup biljek zat.

Bütinleý başga sebäpleriň yüze çykan bolmagy hem mümkin.

Her niçik bolsa-da Gaýgysyz atylman, Milletleriň işleri baradaky halk komissarlygynyň kollegiýa agzalygyna bellenyär. Staliniň gös-göni gol astynda işläp baslaýar. Sowet döwletinde Leninden soň ikinji orunda duran, milletara meselelere gös-göni ýolbaşçylyk eden, ýagşy-ýaramaz tejribä baý, esasy hem gelejekki iň ganly diktator Staliniň elinde işlän aýlary Gaýgysyz hem köp zada täzeçe nazar öwürdi. Rus federasiýasynyň dürli ýerlerinden milletleriň ýagdaýy hakda gelýän habarlar ony öz milletiniň ykbaly hakda has çuň oýlanmaga iterdi.

Şol günler Gaýgysyzyň salgy bermegi, ýa gizlin täsiri esasynda, üstesine-de çözülmegi zerurlygy görnüp duran Türküstan halklarynyň gelejekki ykbaly hakdaky mesele orta atylyp başlandy. Pikirler, esasan, üç ugurda ösdi:

1. Türküstanly milletler boýunça bölmän, federasiýa görnüşine öwürmeli. Sebäbi bir-birege ysnyşyp, garyşyp oturan halklary bölmek agzalalyga getirer.

2. Türküstan awtonom respublikasynda iki soýuz respublika döretmeli: Gara gyrgyz soýuz respublikasyny döretmeli, oňa gazak, gyrgyz, galpak topraklaryny we halklaryny birleşdirmeli. Özbekistan respublikasyny döretmeli, oňa özbek, türkmen, täjik topraklaryny we halklaryny goşmaly.

3. Her milletiň öz ady bilen respublika döretmeli.

Gaýgysyz Milletleriň işleri baradaky halk komissarlygynda uzak işlemese-de köp wakalaryň şaýady boldy. "Ýagynyň daşýndan içi aman" diýlişi ýaly, milli syýasaty oň uzakdan duýýan Gaýgysyz, indi o syýasatyň hut döredilýän ýerinde işledi. Russiýa halklarynyň hukuklarynyň deklarasiýasynda: "Russiýanyň halklarynyň bölünmäge we özbaşdak döwlet döretmäge çenli öz ykbalyny özi kesgitlemek hukugy" diýilýän şygaryň neneňsi aldawly ulanylýandygyna, onuň aňyrsynda neneňsi meýilleriň ýatandygyny, oň güman edýän Gaýgysyz, indi ikuşsyz göz ýetirdi. Özbaşdak bolup bölünmeg-ä beýlede dursun, eýsem soýuz respublika bolmak, awtonomiýa almak isleýän halklaryň öňünde geçilmez päsgelçilikler döredilişini synlady. Ýigriminji ýyllarda gyrgynçylyk bolsa-da, genoside ýol açan stalinçilik heniz öňe çykmandy. Köpleriň aňynda adaty adamçylyk normalary güýjündedi, kütümaňlaý düşüňjeli kommunistler heniz yetişmändi. Emma o kütümaňlaýlaryň atynyň öňe çykyşyny, zamananyň barha şolara baka dönuşini Gaýgysyz içgin synlaýardy. Diňe synlaýardy. Garşylyk görkezere kuwwaty ýokdy. Şonuň üçin küýüni-pikrini başga hiç zada bölmän, diňe bir

maksada gönükdirdi. O maksat-Türkmenleri bu garmagaryşyklykdan, bulam-bujarlykdan aman saklap, umytly kenara alyp çykmakdan ybaratdy. Staliniň milli meselede örän çylşyrymly, aýbygadym oýunlarynyň aňyrsyna göz ýetirip, onuň duzagyna düşmän sypmalydy.

Biz Gaýgysyzyň Moskwada döwri türkmen halkynyň milli takdyry babatda nâmeler edenligini henüz anyk bilmesek-de, onuň köp-köp tanyşlarynyň, dostlarynyň, işdeşleriniň üsti bilen bu meseläniň oňyn çözgüdini gözländigini gümansyz aýdyp bileris. Sebäbi şu çaka çenli iş tejribesine nazar aýlansa, Gaýgysyzyň dogry ýol barka, egri ýoldan ýöremändigini göreris. Tribunalarda, uly ýygnaklarda, uzyn-uzyn kararlarda, permanlarda aýdylan-ýazylandan başga, ondan has oňinçä, ýüz-ýüze oturyp, meseleleriň änigine-şänigine ýetilip çözlişi hem bardyr. Ana, dogry ýol şudur. Gaýgysyz Staline gös-göni täsir edip bilme-de, oňa täsir edip biljekleri, aşakda otursa-da iş bitirip biljekleri tapandyr. Ýolbarsyň syçan bilen dostlugy ýaly ýa-da piliň syçandan eýmenişi ýaly. Onsoňam Gaýgysyz bir işe başlanda örän umytly başlar eken. "Gyşyň soňy bahardyr." Her işiň aýny wagtyny bilmek hem üstünligiň bir şerti ahyry. Bişmedik meseläni çözmäge girişmeýär. Meseläniň çözümini dogry ugra gönükdirmäge hem Gaýgysyz köp üns berýär. Bu aladalar Gaýgysyzyň baş aladasydy, munuň daşyndan gündelik edara işleri hem az dälidi.

Stalin öz gol astynda işleýän Türkmen hakda neneňsi pikirde bolduka? O Türkmeni göz astyndan synladymyka?

Şeýle ýagdaýda 1923-nji ýylyň iýun aýynda merkez Gaýgysyzy Buhara halk respublikasynyň Ministrler Sowetiniň başlygynyň orunbasary wezipesine belledi. Gaýgysyz Buhara baka ýangyn söndüriji ýa-da tiz kömek rolunda ugradyldy.

Näme üçin?

Buharada ýaş buharalyklar hereketiniň ýolbaşçysy Faýzulla Hojaýew Buhara respublikasynyň hökümet başlygydy. Ol tagtdan agdarylan Buhara emiriniň täsirli adamlarynyň biriniň ýegenidi. Buharada neneňsi syýasat ýöredilýäni belli dälidi.

Osman imperiýasynyň hökümetinde uly wesipede bolan, Türk halklaryny ýürekden söýýän Enwer paşa (general) Azerbeýjanda garaşsyz azeri döwletini gurmaga kömek berse-de, Sowetler o döwleti tiz dargatdy. Şowsuzluga uçran Enwer paşa öz pikirdeşleri, meýildeşleri bilen Kaspi deňzinden Türkmen kenarlaryna geçdi hem-de o taýdan Buhara respublikasyna

aralaşdy. Harby hem syýasy tejribesi ýetik bolan bu generalyň meşhurlygy artyp başlady. Köp-köp basmaçy toparlary Enwer paşa bilen güýçlerini birleşdirdiler. (G.Nepesow “Demirgazyk Türkmenistanda sowet gurluşynyň ýeňmegi” Aşg. 1951 ý. 207 sah.)

Eýýäm 1922-nji ýylyň ortalarynda Buhara respublikasynyň Merkezi Ispolnitel Komitetiniň başlygy Osman Hojaýew we beýleki uly ýolbaşçylar Enwer paşanyň tarapyna gaçyp geçdiler. Olar uly söweşler guradylar. Şol söweşleriň birinde Enwer paşanyň özi hem wepat boldy. (General jesedi häzirki Täjigistanyň topragyna duwanyp galypty. 20 asyryň ahyrky ýyllarynda Türkiye döwleti Enwer paşanyň jesedini öz topraklaryna göçürdi.)

Buharada kimiň ýüpüne odun goýjagyny bilmeýän Sowet hökümeti Gaýgysyzy seçdi.

Faýzulla Hojaýew Gaýgysyzdan dokuz-on ýyl ýaşrak bolsa-da durmuş tejribesi onçakly az däl. Şeýle-de bolsa ol Gaýgysyzy gaty gabanjaňlyk bilen kabul etdi. Üstesine-de Gaýgysyzdan ruhy pesligi mese-mälim aňylanda Faýzulla Hojaýewiň hasam nerwleri dartylyşdy. Gaýgysyz muňa ünsem bermedi. Özara düşünişmek üçin wagt ýitirmegiň geregi yok hasap etdi. Buhara hökümetiniň işgärlerini we ýerlerdäki ýolbaşçylary birme-bir akyly-iş terezisine goýup çykdy. Gelen netijesi çydar ýaly däl. Ähli ýerde garyndaşlar, haramhorlar, öňküje zulumkärler, basmaçylara gizlin gulluk etjek ýaranjaňlar. Gaýgysyz öz öňünde neneňsi galyň diwarlar barlygyna göz ýetirdi. Göz ýetirende, ýaýdanmak beýlede dursun, gaýta kuwwatlandy, ekezlendi. Bir-birini goldaşyp oturan şol posly zynjyrlary düýt-müýt dargatmaga dyzady.

Gaýgysyz, F.Hojaýewiň hökümet başlygydygyna bakman, öz pikirlerini durmuşa geçirmegi başardy. İş bilýän we dogry işlejek adamlary wezipä çekip başlady. Buhara respublikasynda sosial, ykdysady, syýasy janlanma döretjek bolup yene, Türküstan Halk Komissarlar Sowetiniň Başlygy döwründäki ýaly janyny orta goýup işläp başlady. Öň basmaçylyk ruhy rüstem gelen bolsa, men-men diýen, gyzyldan gymmatly ýolbaşçylar ýoldan azaşyp, basmaçylara gaçyp-gaçyp giden bolsa, indi hökümet abraý alyp başlady. Bu uly ýeňişdi, eýýäm basmaçylaryň akylda-ruhda pese gaçyşydy, ýeňlişidi.

Gaýgysyz Buhara respublikasynyň hökümetiniň başlygynyň orunbasary hökmünde bir ýyldan gowrak işläp, tutuş

respublikany işleýän ýurda öwürmek üçin her bir meselä gatysmaly boldy. Elbetde, kuwwatyňy sarp etmeseň, zehiniňi ýakmasaň, o kyn döwürde iş bitjekmi?! Üstesine-de, Türküstan hökümet başlyklygyndan bigünä halyna berk käýinç bilen aýrylmagy Gaýgysyzyň nerwlerine uly agram beripdi. Şeýle ýagdaýda dürli adamlar bilen iş meselesinde zarply çaknyşyklaryň bolandygyny güman etse bolar. Ýöne yaradylyşyna görä, Gaýgysyz goltugynda daş gizleýänlerden däldigi üçin, ol derrew sowaýardy, öte geçen bolsa şobada ötünç soraýardy. Soňky wagtlar özünde döreýän bu gyzmalyga onuň özi hem geň galyp bakýardy. Seresaplygy elden berşine ökünýärdi. Ýogsa ol dil söweşlerinde kim sowukganly bolsa, şol yeňýändigini gaty gowy bilýärdi.

Gaýgysyz Buharada işleriň ýagdaýy bilen içgin tanşandan soň, bu respublikanyň çäklerinde Türkmen oblastyny döretmek zerurlygyny nygtady. Hökümet başlygy F.Hojaýew beýle teklibe garaşmansoň, şobada garşy çykdy. Ýöne Gaýgysyz topraksyz ýere tohum sepýänlerden däl. Öz pikirini örän giňden düşündirdi, müň bir deliller bilen subut etdi. Üstesine-de merkezden Buhara partiýa ýolbaşçylygy üçin ýörite iberilen Ýa.Rudzutaky ynandyrdy, partiýanyň Orta Aziýa býurosundan bu ýere gelenleriň goldawyny gazandy. Şeýdip, Buhara respublikasynyň içindäki türkmenleri resmi taýdan birleşdirýän Türkmen oblasty döredildi.

Hormatly okyjym!

Siz Gaýgysyzyň Buhara respublikasynda Türkmen oblastyny döretmek bilen geljekki uly ädim üçin bir basgançak taýýarlandygyna göz ýetirensiňiz. 1923-nji ýylyň dekabrynda Aşgabatda partiýanyň Türkmen oblast komitetiniň ýerine ýetiriji býurosunda milli döwlet taýdan aýrybaşgalaşmagyň mümkinligi hakda örän çuň pikir alşyldy. Muny hut Gaýgysyzyň özi gurady we işeňňir gatnaşdy. Gelejekki uly işlere türkmenleri taýýarlamakda, öňden häzirlilik görmekde bu ýygnaýyň ähmiýeti uly boldy. Gaýgysyz Buhara respublikasynyň hökümet başlygynyň orunbasarlygyndan başga-da partiýanyň Orta Aziýa býurosynyň hem agzasydy. Bu wezipede bolmagy ony Türkmen oblastyndaky, Buhara respublikasynyň Türkmen oblastyndaky we Hywa respublikasynda Türkmen oblastyndaky türkmenleriň bir-birek bilen utgaşykly işlemegine, bir-birek bilen habarlaşyp, gelejekki milli-döwlet aýrybaşgalaşmasynda öz hukuklaryna eýe çykmasynda ýeke-täk ýardamçy bolyardy. Hywa respublikasynyň

ýolbaşçylary öz ilatyny aýratyn hasaplap, bu aýrybaşgalaşma girmek islemänlerinde, özlerini öňküsi ýaly aýratyn döwlet görnüşinde saklamak islänlerinde Gaýgysyz Hywa partiýa-hojalyk aktiwinde ýalkymly sözläpdi we öz pikirine ynandyrypdy.

Az-kem öňräkki wakalara nazar salsak, 1921-nji ýylyň awgustynda Türkistan Merkezi ispolnitel Komitetiniň karary bilen Zakaspi oblastynyň Türkmen oblast diýlip adynyň üýtgedilmeginde Gaýgysyzyň eli barlygyny duýarys. Ol şo wagtlar Türküstan hökümetiniň başlygydy. Soň “TSSR-iň taryhy” kitaby 2 tomuň 246 sahypasynda şeýle ýazar: “Türküstanda ilkinji milli oblast bolan Türkmen oblastynyň döredilmegi Orta Aziýanyň bütin türkmen ýerlerini geljekde ýeke-täk Türkmenistan Sowet Sosialistik respublikasyna birikdirmek üçin taýýarlyk ädimi boldy.”

Birmahallar Daşkentde ýakyndan salamlaşyp ýören Faýzulla Hojaýew Gaýgysyzyň bu hereketinden soň, oňa öňküden beter sowuk bakdy. Muny Gaýgysyz ýene bilmediksirân boldy we öňki gatnaşygy saklajak bolup dyrjaşdy. Şol günleriň birinde Gaýgysyz Jüneyit hana garşy ýaragly operasiýa başlamak kararyna gelnendigini bilende bu karara garşy çykdy. Basmaçylygy döredýän sebäpler aradan aýrylsa, Jüneyit hanyň töwereginde adam galmajagyny aýdyp, basmaçylyk babatda öňki pikrindeligin tassyklady. Gyrgynçylyk boljagyna, Jüneyit hanyň yzyna düşen ýazyksyz bendeleriň jemgyýete dolanyp gelmek umydynyň kesiljekdigine, üstesine-de Jüneyit hanyň ordasynyň çöl içine has çuň gizlenjekdigine ünsi çekdi.

Gaýgysyz Jüneyit han bilen heniz ýüzbe-ýüz duşuşmadyk bolsa-da, hanyň hereketlerini örän dykgatly yzarlaýardy: Jüneyit han 1857-nji ýylda uly baýyň maşgalasynda dünýä inýär. Kakasy aradan çykandan soňra, 1910-njy ýyllarda özüni görkezip başlaýar. Jüneydiň özge hanlardan tapawudy-aşa zalymlygy ekeni. Ol hiç mahal zyndan ýa tussaghana saklan adam däl. Göwnünden turmadygy öldürtmek-onuň üçin towuk öldürençe-de ýok ekeni. Ol doganoglan agasyny öz eli bilen parçalapdyr. Bir gyzy ärinden aýrylmak islände özi atyp öldüripdir. Bir gyzyny ýemşik burunly birine durmuşa çykarýar weli, gyz oglana ýemşik diýipdir. Jüneyit han gyzyny çagyrypdyr-da burnuny kesip göýberipdir. Han ýurtdan çykyp baryarka, gitmek islemedik aýalyny hem atypdyr. Beýle gürrüňler çyn ya ýalan bolsa-da, bir hakykaty-Jüneydiň aş zulumkärliğini aňladýar.

Jüneyit han 1912-nji, 1916-njy ýyllarda gozgalaň turzup, Hywa

hanynyň sütemine we Rus patyşasynyň hekemligine garşy göreşip, halk arasynda abraý gazandy. Şo ýyllar Eýrana, Owganystana geçip, iňlisleriň ýeser penjesine düşdi. Jüneyit han has güýçlenensoň, öz töweregindäki kiçeňräk Türkmen hanlaryna garşy hem ýarag öwürdi. Hywa hany bilenem ýene dil tapyşdy, Rus patyşasynyň adamlary bilenem gatnaşyga girdi. Jüneyit hanyň bu agyp-dönüp durşuny synlaýan halk oňa Han baýtal lakamyny ýelmäp göýberdi. Onsoň Han baýtal 1918-nji ýylyň başky aýyndan tä 1920-nji ýylyň fewralyna çenli Hywa hanynyň tagtynda diktator boldy. 1919-njy ýylyň aprelinde RSFSR hökümeti bilen ylalaşyk baglaşdy, emma o şertnamany şertim şahyma diýip ulandy. Jüneyit han Eziz han bilenem ýakyn gatnaşykda bolupdyr, täze sowet gurluşyna garşy uly söweşler gurmak hakda, aýratyn döwlet gurmak hakda planlar biçipdir. Eziz hanyň iňlisler bilen arasyňy sazlamasynda Jüneydiň araçylyk roly bar bolsa gerek. Jüneyit han diňe bir iňlisler bilen däl, eýsem şo döwürki Eyran, Owgan gizlin gulluklary bilenem ýakyn aragatnaşyk saklandygyny, Owganystanda iňlis awtomobilinde aýlanyp, işlerini bitirendigini taryhçylar ýazýarlar. Şeýle bolansoň, ýagny daşary ýurt kömegi yzygider gelensoň, Jüneyit han Hywa tagtyndan taýansoňam, Daşhowuz türkmenleriniň üstünden öz häkimligini aýyрмаýar. Jüneyit hanyň ylym-medeniýetden daşdalygy hakda gürrüň etmämizde-de, onuň halka baş boluş ýollarynyň despot, diktator usulyndalygyny, şeýle-de bolsa onuň tutuş türkmenlere baş bolmak meýillleriniň ýok däldigini synçy Gaýgysyz gözden salan däldir. Hanlaryň, begleriň, patyşalaryň möwritiniň ötenligini Gaýgysyz örän ýagşy bilse-de badyhowa, namysjaň, inçe hileli, öçli we güýçli goldawly Jüneyit hany bir zarbada ýok etmegiň mümkin däldigini oýlanýardy. Hanyň yzyna düşen ilaty gyrman, han bilen dil tapyşmaly diýen pikirdedi.

Şu taýda Jüneyit hanyň türk generaly, uly tejribeli Enwer paşa bilen duşuşanlygyny çaklap bilsek-de, olaryň neneňsi söhbet edendiklerini, neneňsi karara gelendiklerini bilmeýäris. Şo ýyllar Türk ofiserleri Hywa-da köp gelipdirler.

Başgyrdystan milli döwletini 1918-nji ýylda guran, türk dünýäsiniň uly alymy Zeki Welidi Dogan hem Hywa gelipdir. Onuň Jüneyit han bilen duşuşanlygy duşuşmanlygy bize mälim däl. Gaýgysyz Aşgabatda Türkmen oblastynda işleýärkä, soňra Türküstan hökümetiniň başlygy döwri Jüneyit han bilen baglanyşygy bolupmy, haýsydyr bir gatnaşyk açypmy? Bu

sowalymyz häzirlikçe jogapsyz galýar.

Gaýgysyz Jüneyit hanyň juda çylşyrymly tipligini bilip, entek ony öwrenmek gerekligine göz ýetirendir. Jüneyit han meselesine Gaýgysyzyň örän seresap çemeleşýändiginiň bir sebäbi hem şu bolsa gerek. Gaýgysyz müň bir meseleden iň wajybyny saýlamaga ökdedi- o mesele bolsa türkmenleri bir respublika, onda-da awtonom respublika däl-de, eýsem öz ykbalyny özi erkin kesgitlemek hukugy bolan soýuz respublika jemlemekdi. Buhara respublikasynda açylan Türkmen oblastyna ol aýratyn bakýardy, Hywa respublikasynda açylan Türkmen oblastyny hem gözden salmaýardy. Daşkentdäki, Moskwadaky öňki işdeşlerini, dostlaryny, tanyşlaryny bu meseläniň oňyn ugra gönükdirilmegi üçin ulanýardy. Gaýgysyz türkmenleriň amatly birleşdirilmegi üçin öz abraýyny hem ulanmakdan çekinmändir. Onuň hormaty uludy, oňa ynanýardylar, onuň täsirine düşýärdiler, onuň haýyşyny boş goýmak islemeýärdiler. Gaýgysyz her köňül köşgüne girmäniň usulyny bilýärdi. Ine, şeýdip Gaýgysyz öz täze opponenti-garşydaş Faýzulla Hojaýewiň gözüniň alnynda öz etjegini, öz maksatlaryny durmuşa geçiripdir. Ýogsa, Faýzulla Hojaýewiň tejribesi hem hiç kimiňkiden pes däldi. Diňe onuň meşhurlygy, şöhraty Buharadan, Daşkentden kän daşlaşmaýardy. Gaýgysyzyň ady bolsa бүтін Türküstana, şol sanda Hywa, Buhara ýaň salýardy. Moskwa Gaýgysyza ýratyn üns berýärdi. Sebäbi Gaýgysyz ýönekeý ynsanlykdan, adaty işgärlikden bireýýäm şahsyýet derejesine göterilipdi. Şahsyýetde-de şahsyýet bar. Onuň şahsyýeti tebigaty boýunça ýumşak däl, örän başarnykly, örän یرginsiz, örän gaýduwsyz, örän batyr hem soňky ýyllar barha gazaply. Ony durmuş şeýle bolmaga iterdi, mejbur etdi. Ýolunda duşan adalatsyzlyklar, töhmetler, haýynlyklar, zulumlar, iň beteri hem pikir-meýil ýalňyzlygy ony wagtal-wagtal partlamaga mejbur edýärdi. Onuň durky polada meňzese-de ol polatdan ýasalmadykdy, ähli ynsanlar kimin etden, süňkden, ruhdan ybaratdy. Bir bagtly tarapy-Gaýgysyzda ruhy rüstemlik bardy. Ana, şol ruh rüstemligi ony her gezek halas edýärdi.

Häzirki ýagdaýda-milli respublikalara bölünişmek prosesi başlajak-başlajakda Gaýgysyzyň Türkmen üçin, gelejekki Türkmenistan üçin neneňsi jan çekendigini, neneňsi ädimler, belki-de syrly-gizlin ädimler ädendigini, neneňsi ýollar sökendigini taryh eýýäm öz sahypasynda gizläpdir. Kararlar, buýruklar, dokladlar, dürli komissiýalaryň protokollary, bu

wakalara gatnaşanlaryň gysgajyk ýatlamalary hakykatyň diňe bir ujuny görkesip geçýär.

Bu döwürde Gaýgysyzyň öňde-soňda bolmadyk aktiwlik görkezendigine güman yokdur. Ol bu pursatyň örän möhümligine, milletiň ykbaly üçin hiç-hiç gaýtalanmajak pursatlygyna örän çuň göz ýetiripdir. Hem özüni, hem özgeleri bu meseläniň ähli milletler üçin amatly çözülmegine mobilizläpdir.

Milli-territorial taýdan aýrybaşgalaşmak meselesi gazetlerde, žurnallarda öňräkden bári ara alnyp maslahatlaşylýardy, zähmetkeşleriň ýygnaclarynda goldanýardy.

Türkmenleri we olaryň oturan topraklaryny bir ýere jemläp soýuz respublika döretmek hakda Gaýgysyzyň Moskwada uly ýolbaşçylaryň haýsylary bilen deslapky, resmi däl gepleşikler geçirendigini, kimleri öz pikirine ynanýandygyny bilmesek-de, Gaýgysyzyň meseläni baş-başa oturyp çözmek edähedini, şahsy gatnaşyk ýoluny ulanyşyny göz önünde tutsak, onda Türkmenistany soýuz respublika etmek meselesiniň o hakdaky kararlardan has öň çözümlendigine ynanyp bileris. Hakykat şeýle.

Elbetde, territoriýalary bölüşmek, araçäkleri kesgitlemek, etniki alamatlary boýunça ilaty toplamak ýaly örän uly meseleleriň çözgüdiniň uzaga çekenligi tebigy zat.

1924-nji ýylyň 25-nji fewralynda Türküstan KP MK-niň Plenumy milli-territorial taýdan respublikalara bölünmek zerurlygyny orta atdy we bu ugurdaky işlere başlamagy ündedi. Şol ýylyň aprelinde Moskwa bu işleri oňlaýandygyny aýtdy. 28-nji aprelde RK(b)P MK-niň Orta Aziýa býurosy Türküstan KP MK-niň Ispolnitel býurosy bilen bilelikde komissiýa döretdiler. Şol komissiýa bu uly işi başa eltmeke üçin nämeler etmelidigini içgin öwrenip başlady. Gaýgysyz öz garşydaşy we bäsdeşi Fayzulla bilen bu komissiýa girýärdiler hem-de aktiw işleýärdiler. Işiň barşynda gelejekki Özbegistanyň bähbitlerini goraýjy hökmünde çykyş edýän Faýzulla Hojaýew Türkmenistana degişli ediljek territoriýanyň gaty giňligi bilen ylalaşmak islemeýärdi. Şol wagtky Türküstan ,Hywa, Buhara respublikalarynyň umumy territoriýasynyň kyrk iki prosentine golaýy Türkmenistanyň paýyna düşýärdi. Üstesine-de Hywa, Buhara respublikalaryndaky Türkmen oblastlarynyň territoriýasy we ilaty gelejekki Türkmenistana geçmelidi. Özbegistana degişli ediljek Täjigistanyň hem ilaty goşulsa Özbegistanyň ilat sany ep-esli bolýardy. Türkmenleriň sany

bolşa o döwürler azdy. Hatda bir çeşmede 600 müň töweregi diýlip görkezilýär. Umuman, şo ýyllaryň ilat sany hakdaky maglumatlaryň örän jedellidigini aýdyp geçeliň. K.Muhammetberdiýewiň we Ýa.Orazgylyjowuň maglumatyna görä 1913-de Zakaspide 322,6 müň türkmen ýaşapdyr. Ýigriminji ýyllaryň yagdaýyny örän içgin öwrenen alym Gaýyp Nepesow 1925-nji ýylda tutuş Daşoguzda bary-ýogy 60 müň türkmen ýaşandygy hakda maglumat aýdýar. (G.Nepesow “Demirgazyk Türkmenistanda sowet gurluşynyň ýeňmegi” 235 sah.) Eger şondan çen tutsaň, onda Türkmenistanyň döredilmeginiň önüsyrazy türkmenleriň sany hasam az bolýar. Hatda 1970-nji ýylyň bir maglumatyna görä Türkmenistanda bary-ýogy 1,4 million türkmen ýaşapdyr.

Gelejekki territoriýasyny onuň ilatyna göräräk kesgitlemek, Türkmenistany awtonom oblast ýa-da awtonom respublika derejesinde goýmak meýli türkmen milletiniň ykbalyny batga batyrmak bilen des-deňdi. Şeýle meýilleri komissiýanyň beýleki agzalarynyň pikirine assyryn sokmaga başlan Faýzulla Hojaýewi togtatmak gerekdigine Gaýgysyz şobada göz ýetirdi. Ikiçäklikde uzyn-uzyn düşünişmeler peýda bermedi. Faýzullanyň özüni tutuşy eýýäm ýeňijiniň sypatyndady. Emma Gaýgysyz hem boýun sallarly däl. Ol gije-gündiz kelle döwdi. Her galanyň gizlin çykalgasy bolşy ýaly, her meseläniň hem gizlin-gizlin çözgütleri bolaymaly diýip oýlandy. Gaýgysyz täjikleriň ykbalyna ýakyndan bakmak zerurlygyny komissiýa agzalaryna ýatlatdy. Özi täjik bolany üçin Faýzulla Hojaýew täjik problemalary bilen içgin gyzygar we Özbegistan meselesinden az-kem sowaşar öýtdi. Başa barmady. Ol, gaýta, täjikleriň awtonomiýasy pikirine köp ýan berdi. Şonda Gaýgysyz Faýzulla Hojaýewiň milletler hakda aladadan öz şahsyýeti, öz ykbaly, öz gelejegi hakda köp endişe edýänligini bildi. Faýzullanyň Özbegistana jany-teni bilen yapysýanynyň syry-onuň Täjigistan ýaly kiçijik, soýuz respublika boljagy-bolmajagy gümana millete baş bolmakdan Özbegistan ýaly uly döwlete, üstesine Tajigistan hem degişli boljak döwlete, soýuz respublika boljagy gümansyz döwlete baş bolmaga dyzamakdy. Hut şonuň üçinem Faýzulla Hojaýew Özbegistan tarapynyň bähbitlerine köp ýan berýärdi hem-de özüniň töweregini gallaşyp duran egindeşlerini şu meseläniň öz isleýişleri ýaly çözülmegine ugrukdyrýardy, ýagny täjik hem özbek seslerini bir ýere jemleýärdi. Şunuň bilenem Orta Aziýa býurosyny öz tarapyna gyşartmagy başaýardy.

Meseläniň beýle ösüşi Gaýgysyzy has aktiwleşdirdi. Emma

Gaýgysyzda Faýzulla Hojaýewiňki ýaly mümkinçilik ýok. Ol ýeke, ol ýalňyz. O gitse, şo derejede ornuny tutjak ýok. Türkmenleriň awtonom oblast ýa awtonom respublika bolmagyna razylaşyp, ýol berişiň ýörjekler örän köp. Emma awtonomlygyň derdini çekjek ýene halkdyr, türkmenlerdir. Söwer türkmenjikleridir. Ýo-ok, Gaýgysyz munuň alajyny tapmasa bolmaz.

Respublikalaryň milli bölünişigini guramagyň meseleleri jemlenilip komissiýanyň gelen netijeleri-planlary 1924-nji ýylyň 11-nji maýynda partiýanyň Orta Aziýa býurosunda garaldy, ara alnyp maslahatlaşyldy we Moskwa-merkeze ýazylyp berildi. Taryhçy A.Roslýakowyň gürrüňine görä (Muny taryhçy G.Gadelşin tassyklaýar), Gaygysyz: "Partiýanyň Orta Aziýa býurosy özbekparaz syýasat ýöredýär" diýip, meseläni Merkeziň önünde doly açyklygy bilen goýupdyr. Bu çaklamany OGPU-nyň agentleriniň gizlin habarlary, beýleki çeşmeleriň häzir gizlin saklanýan maglumatlary arkaly doly tassyklap boljakdygyna ynanyaryn.

Diňe bir duýduryp goýmak bilen kanagatlanmajak Gaýgysyz Merkezdäki ähli ryçaglaryny herekete geçirdi. Eger bir mahal bir adamdan, bir wezipeliden peýdalanmaga sâhelçe mümkinçilik dörän hem bolsa, ony şo pursat ulanmaga girişdi. Ýaman ýeri, Gaýgysyzyň jübüsi boşdy, galyň jübüli hem ýanynda yokdy. Faýzulla Hojaýewiň bolsa gurply, oňurgaly maşgalasy bardy. Eger işledeýin diýse, işlederlik pul tapyp biljekdi. "Ýaş buharalylar" diýilýän topar onuň arkasynda direnişip durdy. Buhara emiri gaçanda onuň hazynasyndan "ýaş buharalylaryň" yetdik paýyny alandyklary hakda-da güman edip bolar.

Adamzat iki aýagynda ýöremäni öwreneli bäre, berim-berme faktory onuň bir ýanynda elmydama bar ahyry. Şeýle-de bolsa Gaýgysyzyň gaýduwsyzlygy, örän baý guramaçylyk tejribesi, şahsy adamkärçilik mertebesiniň örän belentligi, üstesine-de hut özüniň Merkezde işläp dost-ýar edinmegi köp-köp zatdan üstün çykdy. Faýzulla Hojaýewiň Daşkentdäki guran oýunlary Gaýgysyzyň Merkezdäkiler bilen baglanyşyp guran oýunlaryndan ejiz geldi. Bu işiň şeýle öwrülişiginde milli meselä gös-göni özi garaýan Staline kimiň, neneňsi täsir edeni heniz bize belli däl. Emma Staline hut Gaýgysyzyň özüniň hat üsti bilen ýüzlenen bolmagy hem bolup biljek zat.

Türküstan federasiýasyny döretmeli diýenleriň pikiri geçmedi. Garagyrgyz soýuz respublikasyny döredip, oňa gazaklary,

gyrgyzlary, galpaklary goşmaly diýenleriň hem pikiri geçmedi. Özbekistan soýuz respublikasyny döretmeli diýenleriň pikiri kabul edildi, ýöne oňa türkmenler awtonom oblast, ýa awtonom respublika görnüşinde hem girmediler. Türkmenistan soýuz respublikasy derejesinde guralmaly diýlip planlaşdyryldy. Indi Gaýgysyz Daskentden çykady. Her bir pursatda her tüýsli pikir öwrülişiklerine taýýar bolup gezdi. Ykdysady, maliýe, maddy, territoriýa we ilat hasaplary hakda her bir owunjak meselelere hem çekinmän girişdi. 1924-nji ýylyň 12-nji iýunynda partiýanyň Merkezi komitetiniň syýasy býurosy Orta Aziýanyň milli – territorial bölünişigi hakda karar çykardy. 6-njy iýulda täze doredilýän respublikalaryň we oblastlaryň partiýa degişli wagtlaýyn milli býurolary döredildi we milli-territorial bölünişige ýolbaşçylyk etmek olara tabşyryldy.

1924-nji ýylyň 9-njy iýulynda Hywa kompartiýasynyň Merkezi komitetiniň ýerine ýetiriji býurosy Hywa respublikasynyň çäklerindäki türkmenleri we olaryň ýaşaýan ýerini gelejekki Türkmenistana bermek hakda karar çykardy. Bu türkmenleriň birleşip başlandygyny aňladýan ilkinji buşluk habary ýaly kabul edildi. Şeýle-de bolsa Faýzulla Hojaýew territoriýa göz gyzdyrmasyyny goýmandy we amatly pursat gelse, haka-nähaka bakman, territoriýalary Özbekistanyň hasabyna geçirtmekden çekinmejekdi. Muny gabanjaňlyk bilen synlaýan Gaýgysyz bu soňky aýlaryň güzaplaryndan, zehin ýakmalaryndan, ýolunda gurulýan torlardan halys gerk-gäbe bolupdy. Maksada okgunlylykdan ýaňa nerwler ahyr derejä çenli dartylypdy. Onsoň, gürrüňlere görä, (muny taryhçylaram aýdýar) bir galagoply duşuşykda Gaýgysyz ýerinden syçrap turupdyr-da bar gazaby bilen Faýzulla Hojaýewiň ýakasyndan ebşitläp tutup, siltäpdir, soňam başyna agyr ýumruk eňteripdir. Faýzulla Hojaýewem ganygyzgynlyk bilen jogap berip ýetişipdir. Dem salymdan sowaşyp, ýene irginsiz, çekeleşikli, jan ýakyjy maslahaty dowam etdiripdirler. Bu gürrüň ýaşulylaryň, şo ýyllaryň şaýatlarynyň dilinden düşmän, sowaşman şu günlere geldi. Çynmy-ýalanmy hiç zat aýdyp bilmeýärim. Ýöne çyn bolsa, o waka şo günleriň neneňsi dartgynlydygyny, ne derejede çylşyrymlaşan-dygyny aýk görkezýär. Ahyry, 1924-nji ýylyň 7-nji sentýabrynda partiýanyň Orta Aziýa býurosynda Türkmenistanyň araçäkleri kesgitlenýär.

Gaýgysyz, agyr tupan sowlan ýaly, ilkinji gezek uludan dem aldy. Eýýäm 18-nji sentýabyrda Buhara respublikasynyň

çägindäki türkmen raýonlary ata Watana birleşdirildi. 1924-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda SSSR Merkezi Ispolnitel Komitetiniň karary arkaly Türkmenistan Sowet Sosialistik Respublikasy döredildi.

Taryhyň, takdyryň hasap dogrulaýşyna baksañyz-la: Türkmenistan SSR-i 27-nji oktýabrda döredi, Gaýgysyz hem 27-nji oktýabrda dünýä indi, Garaşsyz Türkmenistan hem 27-nji oktýabrda döredi. Orta Aziýanyň özbek, gazak, türkmen, gyrgyz, garagalpak, uýgur, täjik halklaryndan 1924-nji ýylda diňe özbek we türkmen halklary soýuz respublika döredip bildiler. Türkmenistanyň soýuz respublika bolmagynda diňe Gaýgysyz, diňe Gaýgysyz sarsmaz gala ýaly berk durdy. Gaýgysyz bolmadyk bolsa, o wagtlar Soýuz derejesinde tanalýan, gepi diňlenýän, halk içinde meşhurlyk gazanan, Gaýgysyzyň ornuny tutup, onuň bitiren işini bitirip biljek ýekeje türkmen ýokdy. Diňe Gaýgysyz Türkmeniň bagtyna yetişen gerçek boldy. Eger Gaýgysyz bolmadyk bolsa, onda Türkmen ykbalyny Faýzulla Hojaýew ýaly başgalar, ýatlar çözerdi. Ykbal-takdyryňy özüň ýa janköýeriň kesgitlemese aşyň ýarpasyna bişerdi.

Türkmenistanyň özygtyýarly respublika bolmagyna bütin il bilen bilelikde Gaýgysyz hem begenýärdi. Ýöne ol ilden iki esse köp begenýärdi. Türkmen milleti tiz, rahat ýetişer ýaly, kämillik tapar yaly syýasy şertiň üpjün edilenine begenýärdi. Eger amatly bir pursat gelip soýuzdan çykmaly bolanda-da, awtonom respublikalar ýaly, iki basgançak ätlemeli däldi. Iru-giç bu soýuzdan çykmaly boljakdygyny weli gümansyz bilýärdi we bu pikiri köňlün bir burçunda häzirlikçe gizläp goýupdy. Gaýgysyz hem onuň “sen dur, men öleýin” diýýän pikirdeşleri hem soýuzdan çykmak şeýle bir uzakdaky waka däl hasaplaýardylar. O ýyllar soýuz respublikasynyň soýuzdan çykmak hukugy diňe kagyz ýüzünde galan hem bolsa, ýyllar geçdigiçe o hukugy ulanmak umydy inçelenem bolsa, altмыш ýedi ýyldan soň, 1991-nji ýylda pagyş-para bolan SSSR-den çykmaly bolanda birmahallar Gaýgysyzyň düýrmegi bilen topulyp, ähli kuwwatyny sarp edip gazanan özygtyýarlylyk hukugy derkar boldy, ana şonda şo hukuk işläp başlady. Türkmenistan Gaýgysyzyň alyp beren hukugyny peýdalanyp Garaşsyz boldy. Garaşsyzlygyň gan dökülmän, hiç bir päsgelçiliksiz gelmegi 1924-nji ýylda kesgittlenen ekeni. O ýyllardan bäri awtonom respublika bolup galan hem-de milli sostawy beýleki milletler, aýratyn hem rus milleti bilen doldyrylan, milli umytlary öçürilen halklaryň önünde örän kyn,

kähalatda çözülmesi mümkin bolmadyk päsgelçilikler goýuldy. Eger türkmenler hem awtonomlykda galan bolsalar, bize-de şol ykbal garaşýardy. Bizem şo batgalykda batyp galardy.

Ynha, Gaýgysyzyň 1924-nji ýylda diş-dyrnak bolup gazanan özygtyýarlylyk hukugynyň ähmiýeti бүтін sowet döwründe-de aýdyň duýuldy welin, 1991-nji ýyldaky ykbalyň-takdyryň täze öwrümünde tapylgysyz, hiç zat bilen deňäp bolmajak ähmiýete eýe boldy. Bu hakykata näçe çuň aralaşdygyňça, o hakda näçe köp oýlandygyňça o hakykat barha mizemez derejä ýetýär.

Egerde men Gaýgysyzyň biografiýasyny bolsadym, onda onuň ömrüni iki basgançaga bölerdim: birinji basgançak-Gaýgysyzyň 1887-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda doglan gününden tä 1924-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda Türkmenistan soýuz respublika diýlip yglan edilen wagtyna çenli aralyk. Bu esasy, kesgitleýji, iň möhüm, iň aktiw döwürdir. Ikinji basgançaga bolsa, soňky ömrüni goşardym. Bu döwür hem ähmiýetli, gyzgalaňly, çylşyrymly. Ýöne Gaýgysyzyň bu dünýädäki baş missiýasy, baş maksady ömrüniň birinji basgançagynda hasyl boldy.

* * *

“Türkmenler haýsydyr bir proletar
syýasatyň gurbany bolmaly däldirler”
Gaýgysyz.

“Atabaýewiň gulluk wezipesi her neneň uly
bolsa-da, ol onuň atasynyň mülki дәl.”
Gaýgysyz.

1925-nji ýylyň 15-nji fewralynda Aşgabatda açylan Sowetleriň birinji ählitürkmen gurultaýy Merkezi Ispolnitel Komiteti we hökümeti-Halk Komissarlar Sowetini resmi taýdan döretdi.

Elbetde, Gaýgysyz bu taýda hiç bir jedelsiz lider. Emma sowet дәplerine görä, heniz ýygnaç başlamazyndan has öň o ýygnaçyň neneňsi netije bilen tamamlanmalydygyny ýokarda maslahatlaşýarlar. 0 ýyllar partiýanyň birinjiligidinden, mejlisiň başlygyndan hökümet başlygy has ähmiýetli wezipe hasaplanýanlygy üçin Türkmenistan hökümetine kimiň hödürlenmelidigi hakda Merkezdäkileriň, aýratyn hem Staliniň deslapdan karara gelendigine söz ýok.

Gaýgysyzyň kandidaturasynyň ýanynda başga kandidatura

bolmadymyka? Gaýgysyz meselesinde kimdir biri Stalini göwnetmeli boldumyka ýa-da hut Staliniň özi öz tanaýan adamsy hökmünde Gaýgysyzyň kandidaturasyny goldadymyka? Bu sowallara hem-de umuman Stalin-Gaýgysyz gatnaşyklaryna gelejek jogap bermeli bolar.

Herniçik bolsa-da Gaýgysyz Türkmenistan hökümetiniň başlygy boldy. O çetinden o çetini çölleri, daglar, deňiz we sähralar tutup ýatan örän giň territoriýada ýaşaýan ilat neneňsi ýagdaýda?

Türkmenleriň sowat-bilim derejesi-umumy ilatyň ondan birisine hem ýetenok. Kä ýerlerde ondanam az. Mysal üçin, Daşoguz welaýatynda prof. Gaýyp Nepesowyň şaýatlyk edişi ýaly sowat-bilim iň pes derejede.

Türkmenleriň maddy ýaşaýyş derejesi örän pes. Garyp sözi her ýurtda ulanylsa-da, garypdan garyp bar. Türkmenler sözüň çuň manasyndaky garyplardy. Her halkyň näçe möçberde suw ulanýandygyna görä, ýagny öýde we işde ýuwunma-ardynma, iýmit taýýarlama üçin suw ulanyşyna görä o halkyň öý-durmuş, tämizlik medeniýeti kesgitlenip biler. O ýyllar suw gaty az ulanylýar ekeni. Beýleki eşretler hakda aýdyp oturasy iş ýok. Senagat ýörjen-ýörjen ýagdaýda, pagta arassalaýjy, çigirt ýagyny öndüriji, kiçeňräk fabrikler, nebit çykaryjy az sanly guýular bolmasa, göze görner ýaly senagat ýok. Halkyň sarp edýän, gündelik ulanýan harytlarynyň ählisi daşardan getirilýär. Elbetde, demir ýol hem-de oňa hyzmat edýän kärhanalar bar.

Türkmenleriň bir-birek bilen ynsanlyk gatnaşyklary taýpa-urugçylyk derejesindedi. Gaýyp Nepesow agzalan kitabyň 42-nji sahypasynda gyzykly bir maglumat getirýär.

1. Taýpa-muňa han baştutanlyk edýär.
2. Uly tire-baş serdar, baş möhürdar başda durýar.
3. Kiçi tire-ýaş serdar ýa-da kiçi möhürdar başda durýar.
4. Urug-beg baş bolýar.
5. Kowum-kethuda başda durýar.
6. Gandüşer-aksakal başda durýar.
7. Garyndaş-ýaşuly baş bolýar.
8. Ojak-maşgala-ata-maşgalabaşy başda durýar.

Jemgyýetimiz şeýle ýagdaýdady, üstesine tebigatymyz hem örän gurak, örän gyzgyn, örän garyp toprakly.

Ynha, Gaýgysyz şeýle ýagdaýdaky döwlete baş boldy. Bu ýagdaýy ýazmak bilen türkmen halkymy, öz garagözlerimi hiç-hiç ynjytmak, kemsitmek niýetimiň ýoklygyny aýtmak isleýärim. Her bir halkda bolşy ýaly, Türkmen halkynyň hem rowaçlyk, pajarlama asyrlary, ýeňişler-ýeňlişler, pese gaçyş asyrlary bar.

Türkmenistanyň häzirki territoriýasynda on üçünji asyrdan tä on sekizinji asyryň başyna çenli uzak tümlük, durgunlyk asyrlary boldy. Döwletmämet Azady, Andalyp, Magtymguly ýaly beýikler halys dargap, ownap barýan halka täze ruh berip, türkmenleriň bütinleý ýitip gitmeginiň önüni aldylar. Ine, şol içki ösüş aňda-beýnidäki oýanyş, bir-birege ysnyşma iki ýüz ýyla çekdi. Gaýgysyz ýaly beýik türkmensoýer, watansoýer, topraksöýer şahsyýetiň döremegi üçin iki ýüz ýyl ön toprak häzirlenip başlan ekeni. Toprak beýik ruh topragydy, gedemligi we gahary aradan aýyryp,ähli türkmen çoýunyp biljek ojak döretmek üçin zerur toprakdy, toz-tozana garylyp-sowrulyp giden milletsöýerlik duýgularyna, pikirlerine, umytlaryna täzeden jan berjek toprakdy.

Gaýgysyz hut şeýle ar-namysly topraga kök urup yetişen çynar boldy. Yradyklaryça berkeddi, silkedikleriçe ýognady, her bir owunjak kökleri hem halk ruhundan nem aldy. Belki, şu ahwallary göz önünde tutup Gaýgysyza “gudrat bilen dörän» diýendirler.

Hawa, Gaýgysyz gudrat bilen döredi, özi-de türkmen halkynyň gudraty bilen döredi. Her bir halk özüne zerur bolanda öz beýik ogullaryny döredýär.Ýada salyň: Günbatarda iň güýçli imperiýa bolan Wizantiýany ýeňmeli bolanda türkmen halky Alp Arslany dörettdi. Ol on müň esger bilen ýüz müňlük leşgeri kül-peýkun etdi. Eger Wizantiýa imperiýasyny Alp Arslan ýeňmedik bolsa, onda dünýäde türkmenleriň gelejekki takdyryny göz önüne getirmek kyn bolardy. Ystambyl-Konstantinopol şäheri dünýäniň paýtagty, şäherleriň şasy saýylýarka, Bosfor bogazy dünýäniň strategik taýdan iň ähmiýetli bogazy saýylýarka, olary ele geçirmek zerurlygy dörände ýaş we ok ýaly tiz Fatih (Ýeňiji)

Soltan Mehmet orta çykdy. Eger Konstantinopol we Bosfor bogazy golunda bolmasa, iň uzak ýaşly Osman imperiýasy ýedi ýüz ýyllap dowam edermidi?!

Bu gazaply tebigat, bu gazaply ýaşaýyş, tükeniksiz alhaçaplyklar, göçe-göçlükler açlyklar, gyrgynçylyklar bu halkyň özüni hem gazaba öwürüpdür. Türkmenler ýüzi agyr, gylygy hyrsyz, gany gyzma bir halka dönüpdürler. Gaýgyzyz Türkmenistan hökümetiniň başlygynyň belent kürsüsinden öz halkyny synlaýardy we bu hakykaty ýatlaýardy. Gaýgysyz öz halkyna belet bolany üçin başga bir hakykaty hem görýärdi: Türkmenler hernäçe ganygyzma, hernäçe hyrsyz ýüzli görünselerde, olaryň köňlüniň çuňunda asyrlar boýy adalatsöýerlik ýitmän galan borly. Şoňa düşünmek zerurdy. Hut şol güýçli adalatsöýerlik bolany sebäpli, Gaýgysyz täze wezipede köp iş bitirjegine umyt edýärdi.

Ynha döwlet, ynha halk!

Nämeden başlamaly?

Ajy doýurjak bolsaň, yalaňajyň egnini örtjek bolsaň, näme etmeli? Okuw-bilime gol bermeli. Dosty, dogany Muhammetguly Atabaý bilen birmahallar “Türkmenistan! Türkmenistan!» diýip eden arzuwlary hasyl boldy. Olar şonda ähli ilaty ylymly-bilimli etmek hakda-da göwün ýüwürdipdiler.

“Iýmek-içmekden öň okuw-bilim zerur” diýen Muhammetgulynyň sözlerini Gaýgysyz hiç unutmaýardy.

Ynha, zamany geldi.

Gaýgysyz ilki respublikada bar bolan ylymly adamlary işe çekip başlady, olaryň milletine, syýasy garaýşyna, baý-garyplygyna bakman çekdi. Öň patyşa zamanynda diňe dini okuw bilen meşgullanan ylymly adamlary dünýewi mekdeplerde işlemäge yrды. Hökümetiň agzalaryna Merkezi okuw jaýlarynda okatmak üçin oglan-gyz seçmäni ündeýärdi we olary Daşkende, Moskwa, Leningrada ugradýardy. Ugradylan her bir talybyň ýagdaýy bilen irginsiz gyzyklanyp, käbiri bilen hat alyşýardy. Ol bu däbini soňky ýyllarda-da goýmady. Soýuz derejesindäki dünýä belli alymlar, az öwrenijiler, medeniýet, sungat wekilleri bilen şahsy duşuşyk gurap, olary dürli ýollar bilen özüne çekip, Türkmenistan bile gyzyklanmasyny güýçlendirdi. Az wagtdan

Türkmenistan alymlaryň, ýazyjy-şahyrlaryň, kompozitorlaryň köp üns berýän respublikasy boldy. Gaýgysyz olara bir zatlar öwretjek bolýan, olaryň işine goşulýan biçärelerden däl. Ol diňe guramaçydy. Muňa respublika gelýänler gaty uly üns berýärdiler hem-de şoňa görä olaryň gözüniň alnynda Gaýgysyzyň abraýy göterilýärdi. O döwürler bu örän uly ahmiýete eyedi. Uly-uly ýazyjylar, şahyrlar, kompozitorlar, dürli ugurdaky alymlar, hojalyk pudaklary boýunça inženerler Gaýgysyzyň örän berk gylykly, salykatly, paýhasly we beýik medeniýetli bir ynsandygyny bada-bat duýýardylar. Şoňa görä Merkezden gelýänleriň hiçbiri Merkez howasyna buýsanyp, özünü ýokary tutjak bolmaýardy.

Gaýgysyz, döwürdeşleriniň tassyklaýşy ýaly, az geplär eken, emma surnukdyryjy dymma hem däl. Söhbetdeşliklerde gyzykly gep tapmaga ökde eken. Özünü mydama sada we açyk alyp barýar, beýleki işgärlerindenem şuny talap edýän ekeni. Mysal üçin respublikanyň bir yerine çekirtge çozan bolsa, bir ýerde ýer titiräp weýrançylyk bolsa, ähli wakany, ähli hakykaty bolşy ýaly aýtmagy talap edipdir. "Aýbyny ýaşyran aýnalmaz." Gaýgysyzyň birine ýaranjaňlyk etmegi ýa-da biriniň Gaýgysyza ýaranjaňlyk etmegi hiç-hiç akla sygjak zat däl ekeni. Şoňa görä ýaranjaňlyk, şugulçylyk ýol alyp bilmändir hem-de adamlar öz mertebesini saklamagy öwrenip baslapdyrlar.

Ol döwlete ýolbaşçylyk edip başlandan tireçillige, obaçyllyga, garyndaşçyllyga we şuňa meňzeş ownukçyllyga berk gaýtawul beripdir, şeýle hem özi muňa hiç yagdaýda ýol bermändir. Respublika gelýänleriň biri: "Siziň aslyňyz nireden?" diýip soraysa-da «Türkmenistanly» diýer ekeni. Ol öz obasyny beýleki obalardan ileri tutup, öz obasynyň ýa goňşy obalaryň adamlaryny öz töweregine jemläp ýören bus-bus ýolbaşçylardan däl. Uly dogany Agajan serdaryň Marydaky mülküne batyrnyp bilmän ýörüşlerini görüp, özi baryp mülk yeri garyplara paýlap gaýdypdyr.

Gaýgysyz ynsan erkinligine, ynsan mertebesine, her bir terbiýeli adamyň edişi ýaly, örän uly ähmiýet berýär. Hatda duşmanlarynyň hem ynsandygyny unutmaýar. Hut şoňa görä-de respublika gurlanda ýene ýolbaşçy wezipede görnen Halmyrat

Sähetmyrady ýoldan aýyrjak bolup dyzamaýar. Ýogsa H.Sähetmyrat ur diýilse öldürýän kommunistlerden. Onuň üçin partiýa ähli zatdan ileri, emma partiýanyň aňyrsynda adamlar bardygyny görmeýän kör kommunist. Onuň özüni alyp barşyny synlasaň, onda ne öz milletine hormat-söýgi bar, ne adaty adamkärçilik normalary saklanýar. Ol maşyn-adam. Ol sözüň diňe harpyny bilýänlerden, sözüň ruhy, söz astyndaky gizlin many oňa degişli däl ýaly. Şoňa görä her bir meselede Gaýgysyz bilen H.Sähetmyradyň pikirleri caknyşýardy. Munuň hiç bir gümansyz delilini soňraky sahypalaryň birinde okarsyňyz.

Öňlerem edişi ýaly, häzirem Gaýgysyz jemgyýetiň agzybirliги üçin jan çekýär. Agzybirliгиň hatyrasyna, täze gurlan Türkmenistanyň kuwwatlanmagynyň tarapynda, ol duşmanlaryň, ýa duşmanlara goşulanlaryň günäsini geçmegiň tarapynda. Gaýgysyzyň ýüreginde başdan-aýaga dowam eden belent gecirimlilik bar. Ol bu paýhasly gecirimlilikini hiç mahal taşlamady. 1925-nji ýylyň fewralynda bolan gurultaýda günä geçme hakda we Jüneyit han tarapyndan wekilleriň bu gurultaýa getirilmegi hakda jan çeken Gaýgysyzdy.

Eýsem gurultaýyň yz ýany hökümediň karary bilen Jüneyit hanyň adamlaryna un, çay berilmegine neneňsi düşünse bolar?! Şol gytçylykda halkyň agzyndan kesip, duşmanyňa bir gezek däl, ençeme gezek un, çay bermek üçin neneňsiräk ýürek gerekligini bir oýlanyň! Ýa Gaýgysyz ony öz bähbidi üçin etdimi? Ýok. Ýa Jüneyit handan gorkusyna şeýtdimika? Asla, ýok. Diňe jemgyýeti bölmezlik üçin, icki gapma-garşylygy ýumşatmak üçin şeýtdi. Bu Gaýgysyzyň beýik ynsansöýerliginiň alamaty. Üstesine-de ol has uly maksada ýetmek ýolunda, ýagny Türkmenistany aýratyn döwlete owürmek ýolunda Jüneyit hana köp umyt etmese-de onuň yzyna düşüp ýörenleri özüne çekmek umydy bardy.

Ynha, Türkmenistanyň hökümet başlygy bolanda Gaýgysyzyň şeýle sypatlaryny, şeýle häsiýetlerini il synlapdy. Ol respublikadaky ýolbaşçylaryň arasynda iň köp tejribelisidi we elbetde, wezipä adam seçmekde ol aňsat-aňsat ýalňyşmaýar. Ýanyp duran ot ýaly şöhleli, ýiti hem örän paýhasly gözleri bilen içgin bakdygy seniň kimdigiňe göz ýetiriberýär. Soňra işde synap görýär. Ol bir işgär hakda bir netijä geljek bolsa, töwerekdäkileriň

hyşy-wyşysyna ynanmaz, gybat gürrüňlerini diňlemez, işiň netijesine gol berer.

Gaýgysyza bagly bolsa, para-peşgeş arkaly ýa başga bir kümürsük ýollar bilen wezipä geçmek mümkin däl. Şoňa görä Gaýgysyza bu ýollary ulanjak bolýanam ýok ekeni. Iş başarmaýan kim bolsa-da, haýsy milletden bolsa-da, neneňsi uly wezipeli, hatda özünden ýokardaky wezipeli bolsa-da, aýbyny göni ýüzüne aýdýan ekeni. Ol jentlmenlerçe açyk ekeni, onsoň: "Sen şu wezipäni zaýalap ýörme-de özüň gidäýsene" diýip sypaýylyk edýän ekeni. Iş başarmaýan şonda-da wezipä ýapyşyp ýatsa, alajyny tiz tapýar. I.I.Mejlauk bilen şeýle waka ýüze çykypdyr. I.Mejlaukda uniwersitetiň iki diplomy bar. Iş tejribesi hem dürli taraplaýyn. Uly zawodyň direktory, tutuş Türküstanyň pagta senagatyna ýolbaşçy bolan, partiýanyň Orta Aziýa býurosynyň agzasy bolan adam. Merkez I.Mejlaugy goldaýar we oňa Türkmenistan Kompartiýasynyň MK-nyň sekretary wezipesini berýärler. Emma onuň ýerli ýagdaýy bilmeýänligini, bilmekçi hem däldigini, işgärler bilen işleşip bilmeýändigini, täze döwrüň täze talaplaryny berjaý etmeýändigini, şeýle ýagdaýda ýolbaşçy bolup bilmejekdigini Gaýgysyz tiz duýýar. Hiç gypynçsyz herekete geçýär. "Siziň iberen adamyňyz Türkmenistana ýolbaşçylyk ederden ejiz, şonuň üçin ony yzyna çagyrmagyňyzy towakga edýärim diýip, ýokarky ýolbaşçylara habar berýär. Işiň öňküligine galyberjegini bilende ýañadan, has köp deliller tapyp dyzap başlaýar. I.Mejlauk yzyna çagyrylyar.

Umuman, Gaýgysyz partiýanyň Orta Aziýa býurosyna we respublikanyň partiýa guramasyna merkezden, üstesine-de başga milletden ýolbaşçy iberilmegine gizlin garşylyk görkezipdir. Merkez şeýtmek bilen ýerdäkilere ynanmaýandygyny açyk görkezipdir. Onsoň Gaýgysyz dagy I.Mejlaugy aýransoňlar, merkezden soraman, ýerli kadr bolan Annaguly Artykowsy partiýa sekretarlygyna belleýärler.

Dowamy bar >> Edebi makalalar